

«Διασπορικές κοινότητες» / «τόποι εν κινήσει»:
τοπικότητα, στατιστικές κατηγορίες
και εθνογραφικό πεδίο
στο έργο του Στάθη Δαμιανάκου¹

ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ ΤΟΥ ΑΡΘΡΟΥ ΕΙΝΑΙ Η κριτική διερεύνηση του περιεχομένου ορισμένων κεντρικών εννοιών, με αφετηρία τις επεξεργασίες τους στο έργο του Στάθη Δαμιανάκου. Πιο συγκεκριμένα, αποσκοπούμε στην ανάδειξη των αναλογιών που χαρακτηρίζουν τη σημασιολογική αρχιτεκτονική των εννοιών τοπικότητα και στατιστικές κατηγορίες, αλλά και στη διερεύνηση της αναλυτικής τους σημασίας κατά τη διαδικασία παραγωγής του εθνογραφικού πεδίου.

Πριν προχωρήσουμε στην πραγμάτευση των εννοιών αυτών, θεωρούμε σκόπιμο να κάνουμε ορισμένες διευκρινίσεις γύρω από το πλαίσιο ανάλυσής τους. Σε ό,τι αφορά τις στατιστικές κατηγορίες, αν και μας ενδιαφέρει το γενικότερο επιστημολογικό και μεθοδολογικό περιεχόμενο των κατηγοριών ποσοτικής ταξινόμησης, η ανάλυσή μας επικεντρώνεται, ωστόσο, σε ορισμένες βασικές κατηγορίες της δημογραφικής ανάλυσης. Στην προοπτική αυτή, πρώτα από όλα μας ενδιαφέρουν οι μηχανισμοί ορισμού και καταγραφής του πληθυσμού πραγματικών κοινωνιών, κυρίως των τοπικών μικρο-κοινωνιών, μηχανισμοί που αντανακλούν τόσο τις λογικές των κρατικών θεσμών όσο και τις ίδιες τις ερευνητικές πρακτικές που ενεργοποιούνται στο πεδίο.²

Σε ό,τι αφορά την έννοια της τοπικότητας, είναι αλήθεια πως αυτή μπορεί να αναφέρεται σε διαφορετικά περιεχόμενα.³ Στην περίπτωση μας, ωστόσο, χρησιμοποιείται ως αναλυτική κατηγορία, μέσω της οποίας επιχειρείται αφενός ο προσδιορισμός της χωρικής-γεωγραφικής κλίμακας εγγραφής των κοινωνικών και πολιτισμικών πρακτικών που αναπτύσσουν οι συγκεκριμένες μικρο-

κοινωνίες και αφετέρου η διερεύνηση της σημασίας του *τόπου*, ως χωρικής, κοινωνικής αλλά και πολιτισμικής κατηγορίας, για τη συγκρότηση και την αναπαραγωγή μορφών συλλογικής συνείδησης και δράσης.⁴

Μια τρίτη διευκρίνιση αφορά στα βασικά χαρακτηριστικά των μικρο-κοινωνιών με αφορμή τις οποίες ο Δαμιανάκος αναπτύσσει την προβληματική του γύρω από την *τοπικότητα* και τη χρήση στατιστικών κατηγοριών. Αν και η ανάλυση του έχει μια γενικότερη επιστημολογική και μεθοδολογική αξία, η παρουσίασή τους εδώ γίνεται υπό το φως συγκεκριμένων εθνογραφικών παραδειγμάτων.

Τα παραδείγματα αυτά αναφέρονται σε ορεινές κοινότητες της Ηπείρου, και πιο συγκεκριμένα στα χωριά Γρεβενίτι και Πυρσόγιαννη. Αμφότερα, όπως και το σύνολο σχεδόν των ορεινών χωριών της Ηπείρου, της Θεσσαλίας και της Μακεδονίας χαρακτηρίζονται από μια μακρά παράδοση γεωγραφικής κινητικότητας, που παίρνει διαφορετικές μορφές στο χρόνο αλλά και στο χώρο. Η παράδοση μετακίνησης των κοινοτήτων αυτών έχει μια ιδιαίτερη σημασία, στο βαθμό που καθορίζει ιστορικά τη σχέση των ατόμων και των ομάδων με τον τόπο, δίνοντας συνεπώς και αντίστοιχα πολιτισμικά και κοινωνικά περιεχόμενα στην έννοια της *τοπικότητας*.⁵ Επιπλέον, όμως, καθορίζει και τις πληθυσμιακές δομές των συγκεκριμένων μικρο-κοινωνιών και, συνεπώς, το ποσοτικό, αλλά όπως θα δούμε και το ποιοτικό, περιεχόμενο των στατιστικών δημογραφικών κατηγοριοποιήσεων.⁶

Στην προοπτική αυτή, ένας από τους βασικούς στόχους της προσέγγισης του Δαμιανάκου είναι η κριτική αποτίμηση της αναλυτικής και ερμηνευτικής επάρκειας των εννοιών αυτών να περιγράψουν την «κοινωνική πραγματικότητα», όπως ο ίδιος την συλλαμβάνει στο πεδίο. Αφετηρία για τη συγκρότηση του επιχειρήματος του αποτελεί η διαπίστωση μιας σειράς αναντιστοιχιών – παραδόξων, όπως ο ίδιος τις ονομάζει– τόσο μεταξύ των δημογραφικών στοιχείων που προσφέρουν οι διαφορετικές καταγραφές του πληθυσμού στη συγχρονία όσο και μεταξύ των πορισμάτων στα οποία καταλήγουν διαφορετικές έρευνες, που πραγματοποιήθηκαν με χρονική απόσταση τριάντα χρόνων.⁷

Σε ό,τι αφορά το συγχρονικό επίπεδο, η αναντιστοιχία αφορά την ποσοτική απόκλιση μεταξύ του πληθυσμού που αποδίδουν σε αυτά τα χωριά οι επίσημες απογραφές, από τη μία πλευρά, και αυτού που ο εθνογράφος καταγράφει στο

πεδίο, από την άλλη. Όπως αναγνωρίζει και ο ίδιος ο Δαμιανάκος, η απόκλιση αυτή οφείλεται καταρχάς στα διαφορετικά κριτήρια ορισμού του «μόνιμου πληθυσμού» που χρησιμοποιούνται σε κάθε περίπτωση. Έτσι, ενώ η ΕΣΥΕ στηρίζεται στην φυσική παρουσία ενός ατόμου σε έναν τόπο κατά την ημέρα της απογραφής, ο εθνογράφος στηρίζεται σε κριτήρια όπως «ένας ελάχιστος χρόνος παραμονής στο χωριό ανά έτος». ⁸ Η διαφορετική λογική μεταξύ «θεσμικών» και «εθνογραφικών» πρακτικών συνδέεται αμφίδρομα με την παραγωγή διαφορετικών πληθυσμιακών αναπαραστάσεων σε «εθνικό» και σε «τοπικό» επίπεδο.

Σε ό,τι αφορά το διαχρονικό επίπεδο, το παράδοξο έγκειται, σύμφωνα με τον Δαμιανάκο, στη διάψευση των δημογραφικών προβλέψεων που επιχειρούσαν οι προγενέστερες έρευνες. Όπως μας λέει, «[αυτές] κατέληγαν στη διαπίστωση ότι, λόγω της χρόνιας επιδείνωσης των δημογραφικών δομών αλλά και την απουσία κάθε αξιόπιστης προοπτικής οικονομικής ανάπτυξης, το σύνολο των χωριών της περιοχής όδευαν ολοταχώς προς την ερήμωση». ⁹ Στο πλαίσιο των νεότερων ερευνών, ο Δαμιανάκος συναντά μια εικόνα που διαφέρει κατά πολύ από τις απαισιόδοξες αυτές προβλέψεις, γεγονός που ο ίδιος χαρακτηρίζει ως «εμπαιγμό» απέναντι στην «κοινή λογική» που, εκτός των άλλων, «αμφισβητεί την εγκυρότητα της “υπαρκτής στατιστικής”». ¹⁰

Για τον Δαμιανάκο, όμως, δεν έχει σημασία μόνο η αριθμητική απόκλιση των δημογραφικών πορισμάτων της απογραφής και της επιτόπιας παρατήρησης. Αποδίδοντας μεγαλύτερη σημασία στο γεγονός πως και τα δύο αυτά μεγέθη υπολείπονται από έναν «εν δυνάμει πληθυσμό» αυτών των κοινοτήτων, αναζητά τις βαθύτερες αρχές θεμελίωσης των δημογραφικών αναπαραστάσεων και ταξινομήσεων. Έτσι, η κριτική του δεν περιορίζεται στο τι θεωρείται κάθε φορά «μόνιμος πληθυσμός» ενός τόπου. Αντίθετα, θέτει έναν γενικότερο προβληματισμό γύρω από την κοινωνιολογική σημασία των δημογραφικών κατηγοριοποιήσεων για την κατανόηση των διαδικασιών συγκρότησης των επιμέρους κοινωνιών και, συνεπώς, για την ερμηνεία του γεωγραφικού, δημογραφικού, πολιτισμικού, πολιτικού και εν τέλει κοινωνικού περιεχομένου εννοιών, όπως η «τοπική κοινότητα» και η «τοπική κοινωνία».

Με τον όρο «εν δυνάμει πληθυσμός», ο Δαμιανάκος εγγράφει στο πεδίο της τοπικής δημογραφίας «μια πολυάριθμη διασπορά που συρρέει κατά περιοδικά

διαστήματα στο χωριό με την ευκαιρία ενός πανηγυριού ή στην διάρκεια των διακοπών, διασπορά της οποίας οι δεσμοί με την τοπική κοινωνία, πέρα από την κατοχή ακίνητης περιουσίας, παραμένουν στενοί και πολύμορφοι». ¹¹ Η ύπαρξη αυτής της διασποράς ¹² οδηγεί στο ερώτημα «κατά πόσο ο ερευνητής δικαιούται να αγνοήσει τη σημαντική αυτή παράμετρο ως προς τον κοινωνιολογικό ορισμό του «πληθυσμού» σε ένα χωριό ή την εκτίμηση των μεταβολών του στον χρόνο;». ¹³

Βλέπουμε λοιπόν ότι ο Δαμιανάκος υπερβαίνει ένα στατιστικό-αριθμητικό ορισμό της τοπικής δημογραφίας. Στο βαθμό που την αντιμετωπίζει ως μια μορφή κοινωνικής κατασκευής ή και πολιτισμικής αναπαραστάσης, την αναγάγει σε πεδίο κοινωνιολογικού και ανθρωπολογικού αναστοχασμού. Με τον τρόπο αυτό, μετατοπίζει το κοινωνιολογικό ενδιαφέρον από το μέγεθος του πληθυσμού ενός τόπου στις δράσεις και τις αναπαραστάσεις των υποκειμένων, αλλά και την ποιότητα των δι-υποκειμενικών σχέσεων που συγκροτούν μία κοινότητα. ¹⁴

Στη συνέχεια του προβληματισμού αυτού, ο Δαμιανάκος θέτει σε ένα δεύτερο επίπεδο το ζήτημα της σχέσης μεταξύ τόπου και κοινότητας. ¹⁵ Αν και στην ανάλυσή του αναγνωρίζει τη βαρύνουσα σημασία των κυρίαρχων χωρικών ταξινομήσεων στη συγκρότηση κοινωνικών συσσωματώσεων και αντίστοιχων πολιτισμικών ταυτοτήτων, αναδεικνύει, ωστόσο, καθαρά την απόκλιση μεταξύ «διοικητικής» ή/και «φυσικής γεωγραφίας» και τόπου δράσης ή αναφοράς των μικρο-κοινωνιών που μελετά. Αν οι πρώτες αντανακλούν μια γεωμετρική και συνεχή αντίληψη του χώρου ως επικράτειας, ¹⁶ οι εντόπιες γεωγραφικές αναπαραστάσεις και πρακτικές κάθε κοινότητας, παρότι σχετίζονται αμφίδρομα με τις παραμέτρους αυτές, εγγράφονται στις ιστορικές διαδικασίες υλικής και συμβολικής οικειοποίησης, οργάνωσης και χρήσης του χώρου από τα άτομα και τις ομάδες. Έτσι, παρά την ηγεμονική σημασιολογική σύνδεση κοινότητας και τοπικότητας, ο τόπος της πρώτης δεν είναι ούτε πάντα σαφώς οριοθετημένος ούτε απαραίτητως γεωμετρικά συνεχής. ¹⁷

Το συμπέρασμα αυτό θεμελιώνεται στην ίδια την παράδοση μετακίνησης των μικρο-κοινωνιών που μελετά ο Δαμιανάκος. Αμφισβητώντας την ευρετική και ερμηνευτική αξία της αντίστιξης «σταθερότητα/μετακίνηση», που χρησιμοποιήθηκε από την αγροτική κοινωνιολογία για να αποδώσει την «γνωστή

απροθυμία του δυτικού χωρικού ως προς την κοινωνική και γεωγραφική κινητικότητα, αλλά και την εικαζόμενη προσκόλλησή του σε αξίες όπως η γη, η πατρική περιουσία, η αυτοχθονία»,¹⁸ ο Δαμιανάκος θεωρεί πως αυτή αποτελεί ένα αναλυτικό εργαλείο «απρόσφορο» για την κατανόηση της υλικής και συμβολικής σχέσης των ατόμων και των ομάδων με τον χώρο, τουλάχιστον στην περίπτωση της Βαλκανικής. Κι αυτό γιατί στην περιοχή αυτή «η αυτοχθονία βαραίνει λιγότερο από τους δεσμούς με την ομάδα, η γη λιγότερο από την κοινωνική μνήμη, η πατρική περιουσία λιγότερο από την αίσθηση της κοινότητας πεπρωμένου».¹⁹

Οι επεξεργασίες του Στάθη Δαμιανάκου σχετικά με το κοινωνιολογικό περιεχόμενο της τοπικότητας και των στατιστικών κατηγοριών αναπτύσσονται παράλληλα, στην προοπτική ανάδειξης των μεταξύ τους σχέσεων. Επιπλέον, ο αναστοχασμός πάνω σε αυτές τις δύο έννοιες συνδέεται, άμεσα ή έμμεσα, με την σύγχρονη επιστημολογική και μεθοδολογική προβληματική των κοινωνικών επιστημών γύρω από τις διαδικασίες παραγωγής του εθνογραφικού πεδίου.²⁰

Σε ό,τι αφορά τη σχέση τοπικότητας και στατιστικής, ο Δαμιανάκος συνδέει ρητά την «δημογραφική αβεβαιότητα» που συνάντησε στο πεδίο με τις ρευστές και πολλαπλές μορφές οικειοποίησης και νοηματοδότησης του τόπου, στις οποίες οδηγεί τα υποκείμενα η κινητικότητα και η διασπορά τους στο χώρο: «η έννοια “τόπος” (στην εδαφική της εκδοχή) και η σχετική με αυτήν διάκριση μεταξύ “παρόντος” και “απόντος” πληθυσμού φαίνονται μάλλον αδόκιμες για να αποδώσουν την πραγματική ύπαρξη ενός χωριού σαν την Πυρσόγιαννη. Εδώ, όχι μόνο τα παρόντα πρόσωπα δεν είναι παρόντα παρά μόνο χάρις στην απουσία (τη δική τους άλλοτε και των άλλων), αλλά επίσης οι εκπατρισμένοι δεν είναι, κυριολεκτικά, απόντες, αφού τους ξαναβρίσκουμε να αναμιγνύονται, κατά τρόπο ενεργό, στην κοινωνική ζωή του χωριού, όπως και, αντίστροφα, ξαναβρίσκουμε το «χωριό» στους διάφορους τόπους της σημερινής τους εγκατάστασης».²¹

Η συσχέτιση μεταξύ τόπου και δημογραφικών κατηγοριών θεμελιώνεται κατά τη γνώμη μας στην ύπαρξη μιας κοινής εσωτερικής λογικής, η οποία αντανακλάται στο περιεχόμενο και τη χρήση αυτών των εννοιών. Η σημασιολογική αναλογία μεταξύ στατιστικών-πληθυσμιακών και χωρικών ταξινομήσεων φαίνεται να πηγάζει από την κοινή τους αφετηρία ως ηγεμονικών μορφών έκ-

φρασης, αλλά και αναπαραγωγής, των ιστορικά καθιερωμένων αντιλήψεων σχετικά με την οργάνωση και τη διαχείριση της κρατικής επικράτειας. Στο πλαίσιο των κυρίαρχων αναπαραστάσεων, αυτή η τελευταία νοείται ταυτόχρονα ως ένα άθροισμα αν όχι «ομοιόμορφων», τουλάχιστον «ιδίας τάξης» εδαφικών υποενοτήτων (κοινοτήτων, νομών, περιφερειών κ.λπ.), αλλά και ως ένα σύνολο αποτελούμενο από σχετικά σταθερές και «στατιστικά ισοβαρείς» υπο-κατηγορίες υπηκόων ή πολιτών.²²

Στην προοπτική αυτή, η ίδια η διαδικασία στατιστικής καταγραφής του πληθυσμού εμπεριέχει εγγενώς μια τοπολογική διάσταση, στο βαθμό που η οργάνωση και η παρουσίαση των στοιχείων ανά κατηγορίες γίνεται, καταρχήν, στη βάση χωρικών ταξινομήσεων. Υπό αυτήν την έννοια, ο τόπος ανάγεται σε βασική μονάδα μέτρησης, παρουσίας, αλλά επίσης νοηματοδότησης και ερμηνείας των δημογραφικών δεδομένων. Αντιστρόφως, η ίδια η έννοια της τοπικότητας εμπεριέχει στοιχεία στατιστικής-δημογραφικής ταξινόμησης. Κι αυτό, στο βαθμό που δεν αναφέρεται μόνο σε χωρικού-γεωγραφικού τύπου ταξινομήσεις, αλλά υπονοεί επιπλέον την ύπαρξη ενός πληθυσμού που γίνεται αντιληπτός και χαρακτηρίζεται ως «τοπικός» ή ως «εντόπιος» και αντιπαραβάλλεται προς άλλους πληθυσμούς, οι οποίοι εγγράφονται στην κατηγορία του «υπερτοπικού» ή του «ξένου», αντίστοιχα.

Σε ό,τι αφορά δε τη σχέση των παραπάνω εννοιών με αυτήν του εθνογραφικού πεδίου, αυτή είναι πολυδιάστατη και εντοπίζεται σε διάφορα επίπεδα. Εγγράφεται καταρχάς σε ένα επιστημολογικό εγχείρημα καθορισμού του «ερευνητικού αντικειμένου», το οποίο, στο πλαίσιο της «κλασικής» ανθρωπολογίας, συγκροτείται κατά κανόνα στη βάση γεωγραφικών ή δημογραφικών κριτηρίων.²³ Συνεπώς, το αντικείμενο, συνδεδεμένο άρρηκτα με το πεδίο, παίρνει τη μορφή ενός οριοθετημένου τόπου ή ενός καθορισμένου πληθυσμού -συνήθως δε και των δύο, αφού το ένα παραπέμπει στο άλλο. Όμως, η σχέση αυτή ανιχνεύεται επίσης στο επίπεδο της επιστημονικής μεθοδολογίας, στον βαθμό που, στο πλαίσιο των ακαδημαϊκών πειθαρχιών, το εθνογραφικό πεδίο καθιερώνεται όχι μόνο ως η βασική ερευνητική μονάδα των ανθρωπολογικών ή και των μικρο-κοινωνιολογικών μελετών, αλλά και ως ένα «εργα στήρι» δοκιμής των θεωρητικών μας υποθέσεων και συλλογής του εμπειρικού μας υλικού.²⁴

Η συνδυασμένη χρήση του τόπου και των στατιστικών-δημογραφικών κα-

τηγοριών ως παραγόντων συγκρότησης του πεδίου εκφράζει την επιβολή μιας σειράς νοηματικών και πολιτισμικών διασυνδέσεων. Μια πρώτη, στηρίζεται στην αντίληψη περί σταθερότητας σε ό,τι αφορά στη σχέση μεταξύ των ατόμων και των ομάδων. Η παραδοχή αυτή συνδέεται άμεσα με την κατασκευή των στατιστικών-δημογραφικών κατηγοριών ως άκαμπτων μονάδων ταξινόμησης.²⁵ Η ανελαστικότητα αυτών των κατηγοριών αφορά την αδυναμία τους να καταγράψουν τόσο τη χρονική μεταβολή στη σχέση μεταξύ ατόμων και ομάδων, όσο και τον διαφορετικό βαθμό συλλογικής ένταξης κάθε υποκειμένου στη συγχρονία. Η συγκεκριμένη αντίληψη αντανακλά την υιοθέτηση ηγεμονικών κριτηρίων (στην περίπτωση μας της εθνοτικής ομοιότητας, της αυτοχθονίας ή της τοπικότητας) στην ομαδοποίηση και την ταξινόμηση των υποκειμένων.²⁶ Εκτός των άλλων, η υιοθέτηση των κριτηρίων αυτών εκφράζει και μια ολιστική πρόσληψη του κόσμου ως αποτελούμενου από αμοιβαία αποκλειόμενες επιμέρους τοπικές κοινωνίες, στις οποίες τα άτομα υποτίθεται ότι εντάσσονται ή αποκλείονται συνολικά και κατ' αποκλειστικότητα.²⁷

Μια δεύτερη συσχέτιση αναφέρεται στην αντίληψη περί σταθερότητας στη σχέση μεταξύ ομάδων η ατόμων, αφενός, και συγκεκριμένων τόπων, αφετέρου.²⁸ Η αντίληψη αυτή, που αντανακλά την ηγεμονία του «εδραίου προτύπου» περί οργάνωσης, νοηματοδότησης και οικειοποίησης του χώρου,²⁹ θεμελιώνεται στην υιοθέτηση μιας ανελαστικής στατιστικής-μαθηματικής τοπολογίας,³⁰ στο πλαίσιο της οποίας τα επιμέρους στοιχεία του συστήματος εμφανίζονται να συνδέονται μεταξύ τους με σχετικά σταθερές σχέσεις απόστασης και εγγύτητας, στη βάση προκαθορισμένων ιδιοτήτων. Η ιδέα περί μονιμότητας στη σχέση μεταξύ υποκειμένων και ομάδων, αλλά και μεταξύ ομάδων και τόπων είναι αποτέλεσμα της μεταφοράς αυτού του θετικιστικού μοντέλου στο πεδίο του κοινωνικού. Πρόκειται, ωστόσο, για μια μηχανιστική μεταφορά που υποβαθμίζει την πολυπλοκότητα, τη δυναμική, τη ρευστότητα και την αντινομία που χαρακτηρίζουν όχι μόνο την ποιότητα και το δυναμικό πλήθος των συλλογικών σχέσεων και ανταλλαγών, αλλά και τις υποκειμενικότητες, τις ατομικές ιδέες και πράξεις.³¹

Η κριτική στάση του Δαμιανάκου απέναντι στην επιστημολογική και μεθοδολογική εγκυρότητα των στατιστικών κατηγοριών, καθώς και η σύνδεση της κριτικής αυτής με μια αναστοχαστική χρήση της τοπικότητας,³² αποτελεί μια σημαντική συνεισφορά στην προσπάθεια υπέρβασης ερευνητικών προοπτικών

που ταξινομούν την κοινωνική πραγματικότητα σε άκαμπτα, οριοθετημένα και σχεδόν «φυσικά» σύνολα. Στην οπτική του Δαμιανάκου, στοιχεία όπως ο τόπος ή η στατιστική κατάταξη δεν επαρκούν ως κατηγορίες καθορισμού και επιστημολογικής νομιμοποίησης του εθνογραφικού πεδίου, στον βαθμό που και τα ίδια χρήζουν πολιτισμικής και κοινωνιολογικής ερμηνείας.³³

Συγκεφαλαιώνοντας, θεωρούμε ότι το έργο του Δαμιανάκου προσφέρει ένα ανοιχτό πλαίσιο για τη συγκρότηση μιας «πολυ-τοπικής εθνογραφίας».³⁴ Ας σημειωθεί πως το αίτημα για μια τέτοιου τύπου εθνογραφία αποτελεί σήμερα ένα ζήτημα αιχμής στο χώρο της κοινωνικής/πολιτισμικής ανθρωπολογίας, κάτι που μαρτυρά η εμφάνιση και η υποδοχή σχετικών έργων σημαντικών ερευνητών, όπως ο Marcus,³⁵ οι Gupta-Fergusson³⁶ ή ο Appadurai.³⁷ Το αίτημα αυτό εκφράζει την ανάδειξη ορισμένων εγγενών θεωρητικών και μεθοδολογικών αδυναμιών της «κλασικής» ανθρωπολογίας, μεταξύ των οποίων η στατική αντιμετώπιση παραμέτρων όπως ο *χώρος* και ο *χρόνος*, ιδίως στο πλαίσιο του δομο-λειτουργισμού. Με αφετηρία αυτή την «στατική αντίληψη του κόσμου», οι περισσότεροι εθνογράφοι είχαν εξορίσει από τον ορίζοντα των τοπικών κοινωνιών που μελέτησαν κάθε ιστορική διάσταση, ενώ ταυτόχρονα υποβάθμισαν, αν δεν αγνόησαν εντελώς, τη σημασία των υπερ-τοπικών σχέσεων και ανταλλαγών.³⁸

Στην προοπτική αυτή, οι μικρο-κοινωνίες αντιμετωπίστηκαν συχνά ως κλειστά, σχεδόν αυτο-αναπαραγώμενα σύνολα, των οποίων οι διαδικασίες συγκρότησης, λειτουργίας και μετασχηματισμού εγκλωβίστηκαν στην κλίμακα του «τοπικού». Όπως επισημαίνει ο J. Friedman,³⁹ κάτι τέτοιο δεν φαίνεται να ίσχυε ποτέ και πουθενά, αφού όλες σχεδόν οι τοπικές κοινωνίες εγγράφονται, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, σε κάποια υπερτοπική κλίμακα. Είναι προφανές, ωστόσο, πως μια πολυτοπική και δυναμική αντίληψη περί του πεδίου είναι πολύ περισσότερο αναγκαία σήμερα, στο πλαίσιο της γενικευμένης, στον χώρο και τον χρόνο, κινητικότητας των υποκειμένων, των συμβόλων, των ταυτοτήτων, των αντικειμένων και των πληροφοριών.⁴⁰ Μια πρώτη συ νέπεια ή έκφραση αυτής της κινητικότητας είναι η τάση σχετικοποίησης ή, στην περίπτωση των δυνητικών (virtual) κοινοτήτων, και εκμηδένισης του χώρου ως παράγοντα συλλογικής συσσωμάτωσης και ταυτοποίησης των υποκειμένων.⁴¹ Πέραν τούτου, άλλες συνέπειες είναι η πολλαπλή, μερική και διαφορετικής έντασης κοινωνική

συμμετοχή των τελευταίων σε διαφορετικούς χώρους κοινωνικότητας, οι διαφορετικοί ρόλοι και σκοποί που επιτελούν στο πλαίσιο ή διαμέσου της ίδιας συλλογικότητας διαφορετικά άτομα ή και το ίδιο άτομο σε διαφορετικές στιγμές—συνεπώς και η εν δυνάμει πολλαπλή ταξινόμησή τους σε διαφορετικές κατηγορίες.

Εν κατακλείδι, αυτό που οδήγησε τον Στάθη Δαμιανάκο στο συμπέρασμα περί της αναλυτικής ανεπάρκειας της έννοιας της *τοπικότητας*, αλλά και αυτής των *στατιστικών-δημογραφικών κατηγοριών*, ως παραγόντων συγκρότησης του *εθνογραφικού πεδίου*, είναι καταρχάς τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά των μικρο-κοινωνιών που μελέτησε. Η διαπίστωση αυτή αποτελεί, ωστόσο, και ένα ισχυρό επιχείρημα για τη γενικότερη υπέρβαση της «κλασικής» μαθηματικής *τοπολογίας*, όπου ο λόγος δεν εκφράζει παρά γεωμετρικού τύπου σταθερές σχέσεις *εγγύτητας ή/και απόστασης*.⁴² Μια τέτοια υπέρβαση μπορεί να συνεισφέρει στη συγκρότηση μιας *κοινωνικής/πολιτισμικής τοπολογίας* η οποία θα αναδεικνύει και θα ερμηνεύει τον μεταβαλλόμενο και συχνά αντινομικό λόγο των *ίδιων των δρώντων υποκειμένων* για τους «δικούς» τους ή τους «ξένους τόπους»—αλλά και τις μεταξύ τους σχέσεις— και, συνεπώς, τις δικές τους *κοινωνικές/πολιτισμικές κατηγοριοποιήσεις*.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Το άρθρο αυτό παρουσιάστηκε σε μια πρώτη μορφή στο Συνέδριο στη Μνήμη του Στάθη Δαμιανάκου, *Αγροτική Κοινωνία/Λαϊκός Πολιτισμός*, Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Γαλλική Σχολή Αθηνών, Αθήνα 25-27 Μαΐου 2005.
2. Για τη χρήση των στατιστικών κατηγοριών στις κοινωνικές επιστήμες, βλ. ενδεικτικά J.-C. Combes, *La méthode en sociologie*, La Découverte, Paris 2003.
3. Οι μεταμορφώσεις της συγκεκριμένης έννοιας συνδέονται, εκτός των άλλων, με την κλίμακα των χωρικών ταξινομήσεων στις οποίες αυτή εγγράφεται κάθε φορά. Έτσι, για παράδειγμα, οι συνδηλώσεις του όρου *τοπικότητα* είναι διαφορετικές στο επίπεδο της *κοινότητας*, από ό,τι σε αυτά του *νομού* ή της *περιφέρειας*. Για το συγκεκριμένο ζήτημα βλ. αντίστοιχα, Ε. Παπαταξιάρχης, «Δια την σύστασιν και ωφέλειαν της

κοινότητας του χωριού»: Σχέσεις και σύμβολα της εντοπιότητας σε μια αιγαιακή κοινωνία», στο Μ. Κομνηνού – Ε. Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Κοινότητα, Κοινωνία, Ιδεολογία: Ο Κωνσταντίνος Καραβίδας και η προβληματική των κοινωνικών επισημάτων*, Παπαζήσης, Αθήνα 1990 και, A. Frémont, *La Région, Espace vécu*, Flammarion, Paris 1999.

4. Για τη σημασία του τόπου στην κατασκευή της ταυτότητας βλ. F. Walter, *Les figures paysagères de la nation*, E.H.E.S.S., Paris 2004· A. Gupta – J. Ferguson (επιμ.), *Anthropological Locations: Boundaries and grounds of a field science*, University of California Press, Berkeley-Los Angeles-London 1997· U. Hannerz, *Transnational Connections: Culture, People, Places*, Routledge, London and New York 1996· Β. Νιτσιάκος, *Χτίζοντας τον Χώρο και τον Χρόνο*, Οδυσσέας, Αθήνα 2003· Μ. Γιαννησοπούλου, «Η ανθρωπολογική προσέγγιση. Αλμωπία: παρελθόν, παρόν και μέλλον», στο Αικ. Μικαλοπούλου (επιμ.), *Μακεδονία και Βαλκάνια, Ξενοφοβία και Ανάπτυξη*, Ε.Κ.Κ.Ε./Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1998.
5. Βλ. Δ. Λαφαζάνη, «Μεικτά χωριά του κάτω Στρυμώνα: κοινότητα, εθνότητα, εντοπιότητα», *Σύγχρονα Θέματα*, τ. 63, 1997 και Γ. Αγγελόπουλος, «Από τον Έλληνα ως πρόσωπο στο πρόσωπο ως Έλληνας: Μια ανθρωπολογική ανάγνωση της συγκρότησης εθνικών ταυτοτήτων στην αγροτική Μακεδονία του τέλους του 19ου αιώνα», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 9, 1997.
6. Για τη σχέση χώρου και δημογραφικών δομών βλ. Στ. Δαμιανάκος, *Από τον χωρικό στον αγρότη: Η ελληνική αγροτική κοινωνία απέναντι στην παγκοσμιοποίηση*, Εξάντας-Ε.Κ.Κ.Ε., Αθήνα 2002, σσ. 272-275.
7. Οι πρώτες έρευνες στις κοινότητες αυτές πραγματοποιήθηκαν το 1958 (περιοχή Κόνιτσας) και το 1961 (Ζαγοροχώρια). Οι νεότερες έρευνες στις ίδιες περιοχές πραγματοποιήθηκαν περίπου τριάντα χρόνια αργότερα. Βλ. Στ. Δαμιανάκος (κ.ά.), *Εργασία, εξουσία και μνήμη σε τρία χωριά της Ηπείρου*, Πλέθρον/Ε.Κ.Κ.Ε., Αθήνα 1997, σ. 13.
8. *Αυτόθι* σ. 96.
9. *Αυτόθι* σ. 13.
10. *Αυτόθι* σ. 14.
11. *Αυτόθι* σ. 14.
12. Τα ερωτήματα του Δαμιανάκου πάνω στο συγκεκριμένο ζήτημα εγγράφονται στην γενικότερη προβληματική που έχει αναπτυχθεί σε ό, τι αφορά στα «γεωγραφικά» αλλά και τα κοινωνικά-πολιτισμικά όρια των «διασπορικών κοινοτήτων». Για το συγκεκριμένο ζήτημα βλ. U. Hannerz, *Explorer la ville*, Editions de Minuit, Paris 1983 (1980)· M. Carson Lambert, *Searching across the divide: history, migration and the experi-*

ence of place in a multilocal Senegalese community, Phd thesis, Harvard University, Cambridge-Massachusetts 1994. Β. Νιτσιάκος, «Από την κοινωνιοδημογραφική αποσύνθεση στην συμβολική ανασυγκρότηση και την διαχείριση της κοινωνικής μνήμης – Η περίπτωση της Πυρσόγιαννης», στο Β. Νιτσιάκος, *Οι ορεινές κοινότητες της Βόρειας Πίνδου*, Πλέθρον, Αθήνα 1995.

13. Στ. Δαμιανάκος (κ.ά.), *Εργασία...*, ό.π., σ. 14.
14. Οι «πληθυσμιακές αναπαραστάσεις», θεμελιωμένες σε πραγματικές η φαντασιακές «Διασπορές», κατέχουν κεντρικό ρόλο στη διαμόρφωση των κοινωνικών πρακτικών αλλά και των πολιτικών στρατηγικών των υποκειμένων, στο βαθμό που ακόμα και οι σύγχρονες δυτικές κοινωνίες διατηρούν έντονα στοιχεία κοινοτιστικής οργάνωσης. Για το ζήτημα αυτό βλ. G. Prénélaakis (επιμ.), *Les réseaux des diasporas*, L'Harmattan/K.T.K.E.M., Παρίσι-Λευκωσία 1996 και G. Sheffer (επιμ.), *Modern diasporas in international politics*, Saint Martin's Press, New York 1986.
15. Για το συγκεκριμένο ζήτημα βλ. A. Cohen (επιμ.), *Villages Anglais, Ecosais, Irlandais: la communauté villageoise dans les îles Britanniques*, Presses Universitaire du Mirail, Toulouse 1993. Του ιδίου, *The symbolic construction of community*, Routledge, London 1985.
16. Για την πρόσληψη του χώρου ως επικράτειας, βλ. R.D. Sack, *Human Territoriality. Its theory and history*, Cambridge University Press, Cambridge 1986. Επίσης, P. Veltz, *Mondialisation, villes et territoires : L'économie d'archipel*, P.U.F., Paris 1996.
17. Η πολύ-τοπική εμπειρία των εν δυνάμει μελών αυτών των μικρο-κοινωνιών συνδέεται με τη «διπλή κοινωνική ένταξη» τους, στην οποία αναφέρεται ο Δαμιανάκος. Βλ. Στ. Δαμιανάκος, *Από τον χωρικό...*, ό.π., σσ. 57-61.
18. Στ. Δαμιανάκος (κ.ά.), *Εργασία...*, ό.π., σ. 20.
19. *Αυτόθι*, σ. 20.
20. Για μια κριτική αποτίμηση των εθνογραφικών πρακτικών, βλ. Δ. Γκέφου-Μαδιανού, *Πολιτισμός και Εθνογραφία: Από τον εθνογραφικό ρεαλισμό στην πολιτισμική κριτική*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1999.
21. Στ. Δαμιανάκος (κ.ά.), *Εργασία...*, ό.π., σ. 95.
22. Για τις εδαφικές λογικές της κρατικής οργάνωσης στον ευρωπαϊκό χώρο βλ. F. Walter, *Les figures paysageres...*, ό.π. Επίσης, H. Schulze, *Etat et Nation dans l'histoire de l'Europe*, Seuil, Paris 1996 και F. Ratzel, *Géographie Politique*, ERESA, Γενεύη 1988 (1η έκδοση: 1897).
23. Είναι χαρακτηριστικό, όπως αναφέρει η Δ. Γκέφου-Μαδιανού, πως στο πλαίσιο της Πολιτισμικής Ανθρωπολογίας και της Εθνολογίας των αρχών του 20ού αιώνα ο «γεωγραφικός χάρτης» αναγάγεται σε βασική μεταφορά/ στερεότυπο για την αναπαράσταση του κόσμου. Σε τέτοιου είδους χάρτες οι διαφορετικές περιοχές του πλανήτη

παρουσιάζονται με διαφορετικό χρώμα, ανάλογα με τα πολιτισμικά και εθνολογικά χαρακτηριστικά των πληθυσμών που τους κατοικούν. Είναι προφανές πως η κατασκευή αυτών των χαρτών από τους ανθρωπολόγους και τους εθνολόγους μαρτυρά τη σύνδεση «πληθυσμών» και «τόπων». Όπως μας λέει η Δ. Γκέφου-Μαδιανού, στο γεωγραφικό χάρτη «οι φυλετικές κοινωνίες αντιμετωπίζονται ως διακριτά, διαφορετικά χρωματισμένα και απολύτως περιγεγραμμένα σύνολα της ανθρώπινης ποικιλομορφίας, το καθένα από τα οποία θα πρέπει να εξεταστεί και να αξιολογηθεί στη δική του εσωτερική συνάφεια». Το γεγονός αυτό αποτελεί κατά τη γνώμη μας άλλη μια ένδειξη για την ηγεμονική πρόσληψη του «εθνογραφικού πεδίου» ως ενός άρρηκτου χωρο-πληθυσμιακού συνόλου. Βλ. Δ. Γκέφου-Μαδιανού, *Πολιτισμός και Εθνογραφία...*, ό.π., σ. 61.

24. *Αυτόθι.*
25. Για μια κοινωνιολογική ανάλυση των χωρικών και των στατιστικών κατηγοριοποιήσεων, βλ. αντίστοιχα P. Bourdieu, «L'identité et les représentations, éléments pour une réflexion critique sur l'idée de région», *Actes de la recherche en sciences sociales*, τ. 3, 1980, και C. Topalov, *Naissance du chômeur, 1880-1910*, Albin Michel, Paris 1994.
26. Για το ζήτημα των κριτηρίων που επιλέγουν οι κοινωνικοί επιστήμονες για την κατασκευή των στατιστικών κατηγοριών, βλ. J.-C. Combessie, *La méthode en sociologie...*, ό.π.
27. Είναι προφανές πως μια τέτοια αντίληψη αντιφάσκει με την «πολλαπλή εμπειρία» των υποκειμένων, τη «ρευστότητα» και τη «μερικότητα» των ταυτοτήτων, αλλά και την γενικευμένη κοινωνική και γεωγραφική κινητικότητα που χαρακτηρίζουν τον σύγχρονο κόσμο. Για το συγκεκριμένο ζήτημα βλ. J.-L. Amselle, *Branchements: Anthropologie de l'universalité des cultures*, Flammarion, Paris 2001· J. Friedman, *Cultural identity and global process*, Sage, London 1994· Δ. Γκέφου-Μαδιανού, *Πολιτισμός και Εθνογραφία...*, ό.π.
28. Για τους τρόπους συλλογικής οικειοποίησης του τόπου και την κατασκευή της χωρικής ταυτότητας βλ. Ρ. Κουταντζόγλου, *Στη σκιά του ιερού βράχου: τόπος και μνήμη στα Αναφιώτικα*, Ελληνικά Γράμματα/Ε.Κ.Κ.Ε., Αθήνα 2001.
29. Για τις διαδικασίες συγκρότησης και επιβολής του συγκεκριμένου προτύπου βλ. L. Malkki, «National Geographic: the Rooting of Peoples and the Territorialisation of National Identity among Scholars and Refugees», in A. Gupta – J. Fergusson (επιμ.), *Culture, Power, Place: Explorations in Critical Anthropology*, Duke University Press, Durham and London 1997.
30. Αν και η *Τοπολογία* αποτελεί πρώτα από όλα μια «μαθηματική θεωρία θεμελιωμένη

στην αξιωματοποίηση εννοιών όπως η συνέχεια, το όριο κλπ», τόσο η γεωγραφία όσο και οι άλλες κοινωνικές επιστήμες έχουν να αντιμετωπίσουν, σύμφωνα με τον Serge Thibault, συγκρίσιμες έννοιες (τουλάχιστον μέσω της αναλογίας ή της μεταφοράς) όπως η εγγύτητα, η διασύνδεση, η πυκνότητα. Βλ. S. Thibault, «Topologie», στο J. Lévy – M. Lussault (επιμ.), *Dictionnaire de la géographie et de l'espace des sociétés*, Belin, Paris 2003, σ. 92B.

31. Για μια συνοπτική και ταυτόχρονα περιεκτική παρουσίαση των σύγχρονων προσεγγίσεων του Υποκειμένου ως πολλαπλής και ρευστής κοινωνικής και οντολογικής κατηγορίας βλ. R. Braidotti, *Nomadic Subjects. Embodiment and sexual difference in contemporary feminist theory*, Columbia University Press, New York 1994 και ιδιαίτερα το κεφάλαιο 4, «Re-figuring the Subject».
32. Για μια πολιτική προσέγγιση της έννοιας της τοπικότητας, βλ. Στ. Δαμιανάκος, *Από τον χωρικό...*, ό.π., σσ. 151-158. Για τη διαδικασία κοινωνικής κατασκευής της τοπικότητας βλ. επίσης A. Appadurai, «The production of locality», στο R. Fardon (επιμ.), *Counterworks. Managing the diversity of knowledge*, Routledge, London and New York 1995.
33. Βλ. Στ. Δαμιανάκος, *Από τον χωρικό...*, ό.π., σσ. 47-80.
34. Ορισμένα χαρακτηριστικά παραδείγματα προς αυτήν την κατεύθυνση στη χώρα μας αποτελούν οι εθνογραφίες των E. Zacopoulou, *Les relations de clientèle en milieu rural et en milieu urbain. Localité et relations de clientèle en Grèce*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Paris X- Nanterre, Παρίσι 1986· Δ. Λαφαζάνη, «Μεικτά χωριά του κάτω Στρυμώνα...», ό.π.· Β. Νιτσιάκου, «Από την κοινωνιο-δημογραφική αποσύνθεση στην συμβολική ανασυγκρότηση...», ό.π.· Ε. Αυδίκου, *Πρέβεζα 1945-1990. Όψεις της μεταβολής μιας επαρχιακής πόλης*, Διδακτορική διατριβή, Δήμος Πρέβεζας, Πρέβεζα 1991· Γ. Αγγελόπουλου, «Ζώντας ανάμεσα: Ταυτότητα και πολιτικές μιας χωρισμένης κοινότητας», *Εθνολογία*, τ. 2, 1994· Ρ. Κουταντζόγλου, *Στη σκιά του ιερού βράχου...*, ό.π. Στις παραπάνω έρευνες η πολυτοπιστικότητα εμφανίζεται τόσο ως μια γόνιμη εθνογραφική πρακτική που υιοθετούν οι ερευνητές ακολουθώντας τα άτομα και τις ομάδες (όχι μόνο η πάντα σωματικά, αλλά συχνά μέσα από τις αφηγήσεις τους) στους συλλογικούς τους τόπους, όσο και ως ένα εμπειρικό συμπέρασμα για την κοινωνική συγκρότηση των υπό μελέτη πληθυσμών.
35. Βλ. G. Marcus, «Ethnography in/of the World System: the emergence of multi-sited ethnography», στο *Ethnography through Thick and Thin*, Princeton University Press, New Jersey 1998.
36. Βλ. A. Gupta – J. Fergusson, «Culture, Power, Place: Ethnography at the end of an Era», στο A. Gupta – J. Fergusson (επιμ.), *Culture, Power, Place...*, ό.π.

37. Βλ. A. Appadurai, «Global ethnoscaples: Notes and queries for a transnational Anthropology», στο R. Fox, *Recapturing Anthropology: Working in the present*, School of American Research Press, Santa Fe 1991.
38. Βλ. J.-L. Amselle, *Branchements...*, ό.π., σσ. 25-28.
39. Βλ. J. Friedman, *Cultural identity...*, ό.π.
40. Είναι στο πλαίσιο αυτό που συγγραφείς, όπως ο J.-L. Amselle, διακηρύσσουν την ανάγκη αντικατάστασης της «παραδοσιακής», στατικής στο χώρο εθνογραφίας, από μια νέα «εθνογραφία εν πορεία» (*ethnographie itinérante*). Βλ. J.-L. Amselle, *Branchements...*, ό.π. σ. 36.
41. Για το ζήτημα των δυνητικών (virtual) κοινοτήτων και τον επαναπροσδιορισμό των παραμέτρων που διαμορφώνουν την «υλικότητα του κόσμου» (σώμα, χώρος, κ.λπ), βλ. D. Holmes (επιμ.), *Virtual Politics: identity and community in cyberspace*, Sage, London 1997.
42. Να σημειώσουμε πως τα νεότερα ρεύματα των φυσικών επιστημών, από τη θεωρία της σχετικότητας και την κβαντομηχανική μέχρι τις θεωρίες του Χάους και της Πολυπλοκότητας, έχουν αποδείξει προ πολλού την ανεπάρκεια των γραμμικών και άκαμπτων μοντέλων της «επίπεδης» καρτεσιανής γεωμετρίας για την προσέγγιση, την περιγραφή και την κατανόηση του **Φυσικού Κόσμου** κάτι που ισχύει πολύ περισσότερο για την ερμηνεία της **Κοινωνίας** και του **Πολιτισμού**. Για την επίδραση των θεωριών του Χάους και της Πολυπλοκότητας στις κοινωνικές επιστήμες βλ. R.A. Eve – S. Horsfall (επιμ.), *Chaos, Complexity and Sociology: Myths, models and theories*, Sage, Thousand Oaks 1997. Ειδικά σε ό,τι αφορά στη συνεισφορά τους στις σύγχρονες κοινωνικές προσεγγίσεις του χώρου, βλ. X. Τσέκερης, «Η Αναστοχαστική Σύλληψη του Κοινωνικού Χώρου», *Intellectum* 1, 2006.